

ԼԵՈՆ՝ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

Լեոն հայ պարբերական մամուլի հմուտ ուսումնասիրողներից մեկն է, առաջին ուսումնասիրողն այս հասկացության արդիական իմաստով, որն իր հետազոտության առարկան դարձրել է հայեցակարգային վերլուծության նյութ: Մեզանում նա առաջինն էր նաև, որ մամուլի, դրա գործիչների և առաջին հերթին՝ հրապարակախոսների հայտնությունն ու գործունեությունը բացատրեց հասարակական պահանջմունքով և անհրաժեշտությամբ: Այստեղից՝ Լեոյի այն մոտեցումը, որ հրապարակախոսը կրում է անհատի և միջավայրի փոխհարաբերությունների անմիջական կնիքը, որտեղ անհատին կարևոր դեր է վերապահվում ներգործել հասարակության վրա, ներարկել նրան որոշակի գաղափարներ: Աշխարհայացքային իմաստով Լեոն անհատից է մեկնում դեպի հասարակություն, և ոչ թե հակառակը՝ հասարակությունից դեպի անհատ, որով և կտրուկ սահմանազատվում է սոցիալիստական գաղափարներից: Առհասարակ, ինչպես մամուլի և հրապարակախոսության ասպարեզում, անհատներն են առաջ մղում մտքերի շարժումը, ուրեմն և հասարակության զարգացումը՝ սա է Լեոյի՝ որպես մամուլի պատմաբանի ելակետը: Իսկ հասարակությունը, հատկապես հայ հասարակությունը, դժկամությամբ ու կասկածանքով, հաճախ և քամահրանքով է ընդունում նոր արժեքները, որով էլ ծայր է առնում պայքարը նորի և հնի միջև, հրապարակախոսի և ավանդական հասարակության միջև՝ առաջինին դատապարտելով անընդհատ իտյընդոտներ, հաղթահարելու լարված առօրյայի և դրամատիզմի՝ անձնակուն ու հասարակական կյանքում: Լեոյի մեծ համակրանքը հենց այս անհատի կողմն է, որովհետև նրան է վերապահված իր տվյալանքների ու կորուստների գնով առաջ մղել հասարակության զարգացումը, նրա առաջընթացը: Այդպիսիք են նրա գրչի տակ հանդես եկած հայ խոշորագույն հրապարակախոսները՝

Մտ. Նազարյանը, Գր. Արծրունին և նրանց համախոհները: Լեոն հատկապես ուշադրություն է դարձնում նրանց հասարակական հայացքների ձևավորմանը որոշակի միջավայրում՝ նախապես տալով վերջինի բնութագիրը: Մտ. Նազարյանը, նրա կարծիքով, «հասարակական բարելավման» հավատամքի և աշխարհայացքի ձևավորման համար պարտական էր Դորպատին՝ գիտական այն կենտրոնին, որ «մաքուր ու անխառն պահպանեց իր համալսարանի մեջ այն ոգին ու ուղղությունը, որ հատուկ էր գերմանական համալսարաններին»¹:

Մտ. Նազարյանի պայքարը հայ իրականության արատների դեմ, ինչպես և հայացքների չափավորությունն այդ պայքարում՝ նա բխեցնում է «Երիտասարդ Գերմանիայի» նոր, արմատական հայացքներից, իսկ մյուս կողմից, մինչև 1830-ական թթ. կենսունակ՝ եվրոպական պահպանողական ռոմանտիզմից կրած ազդեցությունից: «Նազարյանցը, գրում է Լեոն, կատարելապես նոր ուղղությունը չյուրացրեց... Դա անցողական շրջանի մի մարդ էր. ռոմանտիկ և ռեալական ուղղությունների մեջ էր կանգնած, բայց ավելի հակվեց դեպի վերջինը, ավելի վերջինի առաքյալ, քան առաջինի»²: Նույն կերպ, Լեոն Գր. Արծրունու անհատականության ձևավորումը միանգամայն իրավացիորեն վերագրում է, 1860-ական թթ. երկրորդ կեսի պետերբուրգյան մտավորականության միջավայրին, հայրերի և որդիների հակադրության պայմաններում «անհատի կատարյալ ազատագրման» և դրական գիտությունների առաջնայնության գաղափարների յուրացմանը³:

Որն է պարբերականի վերլուծությունն ու բնութագիրը Լեոն տալիս է իր մշակած ուրույն մեթոդով, որ հայ մամուլի պատմաբանների համար երկար ժամանակ պահպանեց իր ազդեցությունը՝ շատ կողմերով հարատևելով մինչև մեր օրերը: «Հյուսիսափայլի» բովանդակության մեջ նա նախ առանձնացնում է նրա նպատակը, քննում է ծրագիրը՝ իր դրական և քննադատելի կող-

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Ե., 1987, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 39:

³ Տե՛ս Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 98-99:

մերով, կրած փոփոխություններով և այլն: Այդ ամսագրի գրական ու գեղագիտական արժեքն ըստ ամենայնի ընդգծելով հանդերձ՝ նա բավարար չի համարում նրա ծրագրում հրապարակախոսությանը հատկացված «համեստ ու տարրական» տեղը: Միաժամանակ հավելում է, որ, հակառակ դրա, «Հյուսիսսփայլի» հրապարակախոսությունն իրականում հաղթահարեց ծրագրային սահմանափակումը և շատ ավելի «լայն թոփչ ունեցավ կյանքի մեջ»: Լեոն ուսումնասիրել է 1850-1870-ական թթ. հայ մամուլի պատմությունը, ուստի «Հյուսիսսփայլի» առթիվ նրա արած ընդհանրացումները հենվում են այդ իմացության վրա: Այսպես, այդ ամսագրում նա նկատում է մի օրինաչափություն՝ հրապարակախոսությունն այստեղ հանդես է գալիս ոչ միայն հողվածների, այլև գրաքննադատության՝ կրիտիկայի ձևով: Այդպիսիք են և՛ Նազարյանի, և՛ Նալբանդյանի «կրիտիկաները», եզրակացնում է Լեոն:

Բացի գրաքննադատական մտքի հետ ունեցած առնչություններից, հրապարակախոսության ժանրի մեջ Լեոն հայտնաբերում է մեկ այլ օրինաչափություն՝ վերջինի անմիջական ազդեցությունը գրականության վրա: «Մշակի» օրինակով, սակայն, հրապարակախոսություն-գրականություն աղերսները նա հասցնում է միակողմանիության՝ պնդելով, թե արևելահայ գրականության պատմությունը ցույց է տալիս, որ տաղանդավոր հրապարակախոսությունը ազդել է գեղարվեստական գրականության վրա՝ ի դեմս մշակական գաղափարների՝ Բաֆֆու վրա թողած ազդեցության: Ընդգծելով Բաֆֆու վեպերի «տեղեկեցիկ» գաղափարը, Լեոն այս գործոնն էր համարում նրա գեղարվեստական երկերում առաջնայինը և այս կերպ մի հայտնի չավով Բաֆֆուն կախման մեջ էր դնում Արծրունու հրապարակախոսությունից: Անկասկած, Լեոն գերազնահատում էր «Մշակի» խմբագրից Բաֆֆու կրած ազդեցությունը, որքան էլ հաստատեր վերջինիս ինքնուրույնությունը: Մինչդեռ ազդեցության փաստից առավել և անգամ այն հերքելու չափ կարևորն այստեղ այն է, որ Արծրունին և Բաֆֆին համախոհներ էին, ազգի ներքին խոցերի ցու-

ցաղրմամբ դրանք հեռացնելու, բռնակալության դեմ նրա ընդվզումները վերաբարձելու և նրան քաղաքակրթության մեջ տեղ պատրաստելու տեսակետից: Ճիշտ նույնպիսի գերազնահատում է առկա Լեոյի հայեցության մեջ, երբ նա քննում է Նազարյան-Նալբանդյան աղերսները՝ հոգուտ խմբագրի և դարձյալ՝ գլխավոր աշխատակցի ինքնուրույնությունը հավաստելուն ուղղված իր ոչ այնքան համոզիչ դիտողություններով: «Այն, ինչ Նազարյանը հայտնում էր իր լուրջ ու ծանրախոհ բարձր ոճով և հաճախ կաբինետային ոճով գրած հոդվածներում, Նալբանդյանը ժողովրդականացնում էր իր թեթև ու վառվռուն գրչով: Գրելու գեղեցիկ շնորհ էր տրված նրան», - եզրափակում է Լեոն¹: Այս դեպքում նա, Լեոն բացարձակացնում էր նրանց գաղափարական ընդհանրությունները՝ Նալբանդյանին վերապահելով սոսկ ձևի, հրապարակախոսական ոճի փայլն ու ինքնատիպությունը: Իսկ բուն հրապարակախոսության, ասել կուզի՝ հասարակական գաղափարների կրողները մնում էին մի դեպքում Նազարյանը, մյուս դեպքում՝ Արծրունին: Հետազոտական նման մեթոդի առկայության պարագայում Լեոն չէր կարող մեկից ավելի մրցանակ շնորհել առաջնության հավակնող դեմքերին: Ավելին, նախապաշարմունքի տեսք ստացած այսպիսի կարծրատիպով, Լեոն պետք է անցանկալի որակներ համարեր Նալբանդյանի գաղափարական ինքնատիպության և ինքնուրույնության դրսևորումները, հակառակորդների մերկացումները ոչ միայն հասարակական կյանքում, այլև ընտանեկան առօրյայում, բանավիճային կրքի պոռթկումներում և այլուր: «Իբրև կրքոտ մալո, իբրև կովի մարդ, Նալբանդյանը շատ անգամ էր ընկնում ծայրահեղությունների մեջ, շատ էր սիրում դիմել գրական այնպիսի միջոցների, որոնք դատապարտելի պիտի լինեն մանավանդ նրա պես լուսամիտ, տաղանդավոր գրողի համար: Մի շարք պատճառներ, որոնց մասին այստեղ չենք կարող երկար խոսել, ճակատագրական կերպով հարկադրում էին նրան մնալ նեղ, մանր-մունր հարցերի մեջ: Նա

¹ Տե՛ս Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 99:

հրապարակ էր հանում այս կամ այն մասնավոր անձի ընտանեկան կյանքը, չէր քաշվում պասկվիլներից, նրա հարձակումների մեջ մեծ դեր էին կատարում անձնական հաշիվները»,- գրում է Լեոն¹:

Մյուս կողմից, չի կարելի չհամաձայնել Լեոյի այն կարծիքին, որ «Մխիթար և մխիթարյանք» ուսումնասիրության մեջ Նալբանդյանը հանդես է բերել «կանխակալ նախապաշարմունք» միաբանության դեմ «ոչ բոլորովին անաչառ վերաբերմունք», թեև այն «մեր քննական գրականության լավագույն էջերից մեկն է»²: Կարծում ենք՝ Լեոն նկատի ունի Մխիթարյանների դավանական նկարագրի հանդեպ Նալբանդյանի բացասական, ավանդականորեն կանխակալ դիրքորոշումը, որի պահպանողական բնույթը վեր է ամեն մի կասկածից: Մ. Նալբանդյանի առիթով պետք է նկատենք նաև, որ մամուլի պատմաբան Լեոն հանդես է բերում հրապարակախոսական ոճի նրբին զգացողություն՝ «Հյուսիսափայլում» «Մ. Նազարյանց» ստորագրությամբ տպագրված «Ազգային թշվառություն» հոդվածը գնահատելիս (և որի հեղինակը իրականում Մ. Նալբանդյանն է): Լեոն կոսիում է, որ այդ հոդվածը, անկախ ստորագրությունից, չի կարող լինել Նազարյանցի գրչի արդյունքը: Այդ հոդվածի «Նմանը չեք գտնի Նազարյանցի գրվածքների մեջ: Ժալովրդական իրավունքի, ազատության և առաջադիմության սկզբունքները այդտեղ նկարագրված և պաշտպանված են մի անսովոր եռանդով ու գեղեցիկ տրամաբանությամբ: Նույնիսկ ոճն էլ այստեղ ուրիշ է և Նազարյանցի լեզվին, գրելու ձևին վարժ մարդը դժվարությամբ է կարենում հավատալ, թե այդ հոդվածն էլ պատկանում է նրա գրչին, այնքան թեթև է նա, ազդու՝ իր կարճ նախադասություններով, իր խստությամբ, իր ոգևոլությամբ»³:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 100:

³ Լեոյի «Մտեփանոս Նազարյանց» (հ. 1-2, Թիֆլիս, 1902) աշխատության տպագրությունից առաջ, դեռևս 1893 թ., Ղ. Ազալանն իր «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» նուշագրության մեջ (Թիֆլիս, 1893, էջ 56) հայտնում էր, որ «Ազգային

Վերադառնանք, սակայն, Լեռյի՝ որպես մամուլի պատմա-
բանի հետազոտական եղանակին: Տեսանք, որ որն է պարբերա-
կանում նա ամենից առաջ կարևորում է հրապարակախոսությու-
նը՝ ամենին էլ ոչ միայն ժանրային իմաստով, այլև քարոզած
գաղափարների, ուղղության: Այնուհետև նա քննարկում է գրա-
կան բաժինը, որի արժեքը դիտարկում է հրապարակախոսու-
թյան անվիճելի առաջնայնության տեսանկյունից: «Հյուսիսափայ-
լի» գեղարվեստական գրականությունը նա բաժանում է երկու
մասի՝ թարգմանական և՝ ինքնուրույն: Հետազոտական մյուս
օբյեկտը Լեռյի համար մնում է գիտական բաժինը՝ և «Հյուսիսա-
փայլում» և «Մշակում» դրական գիտությունների արժեքավոր-
մամբ: Այստեղ ուշագրավ է մի հանգամանք. անպայման նկատի
առնելով, որ հայ գրականությունը զարգացել է մամուլի էջերում
և անվիճելի համարելով այդ մամուլի կարևոր նշանակությունը
մեր գրականության զարգացման մեջ՝ Լեռն պետք է պատասխա-
ներ այն հարցադրմանը, թե հայ մամուլի գիտական արժեքավոր-
ումը գիտահետազոտական որ տիրույթներում պետք է որոնել՝
հասարակական ուղղության, պատմության, թե՛ գրականության:
1850-1880-ական թթ. հայ մամուլի քննության մեջ Լեռյի պատաս-
խանը միանշանակ է, դատելով նրա շոշափած հիմնահարցերից՝
անշուշտ, պատմության և հասարակական ուղղության: Իրակա-
նության, հասարակական կյանքի, դրանց գնահատման հիմնա-
հարցերը, ինչպես տեսանք վերը, Լեռն տեղադրում էր «հրապա-
րակախոսություն» ծավալուն հասկացության մեջ՝ բնավ չորջան-
ցելով գրականության նշանակությունը, բայց և այս վերջինը մի
հայտնի չափով կախման մեջ դնելով հրապարակախոսությու-
նից: Հենց հրապարակախոսությունն էլ Լեռն դարձնում է չափա-
նիշ՝ թե՛ «Հյուսիսափայլի», թե՛ «Մշակի», անգամ հայ անդրանիկ

թշվառության» իրական հեղինակը ոչ թե Մա. Նազարյանն է, այլ Մ. Նալբանդյա-
նը: Ամենայն հավանականությամբ Լեռն դրան ուշադրություն չի դարձրել, թեև
Ա. Մակարյանը պնդում է, որ Լեռն «ժանոթ» էր Ղ. Աղայանի վկայությանը, բայց
դրան չէր հավատում» (տե՛ս Նալբանդյան Մ., Ազգային թշվառություն, Ե., 1939,
էջ 81, նաև՝ Խոյնի՝ Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Ե., 1940, էջ 466):

պարբերականի՝ «Ազդարարի» գործունեությունը գնահատելիս: Ավելին, Լեոն առաջ է քաշում (գրեթե բառացիորեն կրկնելով Արծրունուն) հասարակական քնած միտքն արթնացնող և ձևավորող ներգործական մամուլի անհրաժեշտության խնդիրը: Ընդամին, ներգործական լրագրի առաջին հատկանիշը պետք է լինի նրա «խիստ և որոշակի ուղղությունը»: Հայերի մեջ նա այդպիսի կայացած լրագիր է համարում Գր. Արծրունու «Մշակը». «Հետագոտող խմբագիր, ներգործական լրագրի ղեկավար՝ սա միտք հիմք էր, որի վրա դրվում էր հայ լրագրությունը 1872 թվականից: Հետագոտող խմբագիրը ուժեղ է, տպավորիչ է մանավանդ իր մի հատկությամբ. նա գիտե ժամանակին յուրացնել, գիտե օրվա խնդիրները, այժմեություն ներկայացնող երևույթները ըմբռնել, արձագանք տալ նրանց, քննության հանել»¹:

Եվ ընդհակառակն, «Հյուսիսսփայլի» խմբագրի հրապարակախոսական խառնվածքի, թերևս ամենախոշոր թերությունը Լեոն համարում է (հատկապես ամսագրի առաջին շրջանում) ոչ բավարար հետևողականությունը՝ իր քարոզչությունը փաստերի վրա չհենքելու համար: Իհարկե, նա այստեղ ևս վերապահումներ է անում՝ մեղմելու իր քննադատական սլաքի թափը, անգամ վկայակոչում է Նազարյանի հրապարակախոսական զարգացումները, բանավեճերն ու «թուրքահայերի գործերով» հետաքրքրվելը: Կարևորը, սակայն, Լեոյի մյուս մեղմացուցիչ փաստաբկն է՝ «մերկացնող հրապարակախոսությունը նոր էր սկիզբ առնում մեզանում»²: Այդպիսի հրապարակախոսության լիարժեք շարունակող և կիրառող նա համարում էր, ինչպես տեսանք, Գր. Արծրունուն: Այս առթիվ Լեոն ծայրահեղության է հասնում «Հյուսիսսփայլի» հրապարակախոսության քարոզչական բնույթի քննադատությունը՝ գրաքննադատական չափանիշների երկրորդական նշանակությունը Նազարյանի և Նալբանդյանի «կրիտիկաներում», նշելով, որ «նրանց հետաքրքրում է միայն քարոզչու-

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 430-431:

² Տե՛ս Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. I, Թիֆլիս, 1902, էջ 91:

թյունը, միայն տենդենցիան»¹: Ի դեպ, մամուլի բաժանորդների քանակը Լեոն համարում է հայտանիշ՝ նրա գաղափարական ներգործության չափը հասարակության մեջ որոշելու համար: Ճիշտ այնպես, ինչպես մերօրյա հարցումների տոկոսայնությունը՝ որն է գաղափարի վարկանիշը որոշելու համար: Հասարակության համակրանքը «Հյուսիսսփայլի» հակառակորդների կողմն էր, նշում է Լեոն, «Ամենքն էլ» «Հյուսիսսփայլից» շատ բաժանորդ ունեին, նույնիսկ խղճուկ «Ճռաքաղ» ամսագիրը իր հրատարակության առաջին տարին ուներ 405 բաժանորդ, չնայած որ իրան աջակցող «գավազան» էլ ուներ (նկատի ունի իշխանություններին – Ա. Խ.)»², մինչդեռ «Հյուսիսսփայլը» 1858 թ. ուներ ընդամենը 305 բաժանորդ: Դրա պատճառը Լեոն բացատրում է Նազարյանի «կծու քննադատություններով», որ դուր չէին գալիս «ինքնագոհ ազգասերներին»:

Կարելի է կարծել, որ Նազարյանին տված Լեոյի դիպուկ բնութագրերի կողքին տեղ են գտել ոյտշ հակասություններ, մանավանդ այն դեպքերում, երբ նա համադրում է Նազարյանին և Արծրունուն: Դրվատելով Արծրունու մտրակող ուղղությունը՝ Լեոն հարում է, որ դրա անդրանիկ, փայլուն օրինակը տվել էր «Հյուսիսսփայլը»: Քիչ անց նա կտրուկ հերքում է այս «ժառանգականությունը», երբ արդեն բնութագրում է նաև իրեն՝ Արծրունուն. «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը մի մեղմ ու հեզ, կյտնասեր, խաղաղություն ու ընդհանուր համաձայնություն երագող քարոզիչ էր, մինչդեռ Արծրունին մի կրակոտ բնավորություն էր, մի ըմբոստ ու ազնիվ կրքերով լի մի մարդ, որ կովի մեջ ցույց էր տալիս անհուն եռանդ»³, գրում է նա: Հիրավի, յեւանելն արեգական խավարին աստեղք, ինչպես ասում էին հները:

Վերը տեսանք, որ Լեոյի համոզմամբ, մամուլն արտահայտում է ոչ միայն հասարակական գաղափարներ, այլև որոշակի ուղղության հասարակական գաղափարներ՝ պայքարելով դրանց

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 86-87:

³ Նույն տեղում, էջ 384:

հաստատման համար: Նա այսպես է առնչում հասարակական
 ուղղություններն ու մամուլը՝ վերջինս լցնելով առաջինի բովան-
 դակությամբ: Հայ իրականության մեջ հասարակական ուղղու-
 թյունները, ինչպես հիմնավորում է Լեոն, ի հայտ են գալիս հենց
 մամուլում, որը նպաստում է այդ ուղղությունների ձևավորմանը
 և դրանց միջև հակասությունների զարգացմանն ու զաղափարա-
 կան բախումներին: Եվ այս իմաստով «Մտեփանոս Նազարյանց»
 և «Գրիգոր Արծրունի» աշխատություններում Լեոն հանդես է գա-
 լիս որպես ոչ միայն հայ մամուլի, այլև հասարակական հոսանք-
 ների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը մեր իրականության մեջ:
 Այդ աշխատություններում Լեոն, ելակետ ունենալով մամուլը,
 առանձնացնում է հասարակական երկու ուղղություններ՝ ազա-
 տամիտ (առաջադիմական) և պահպանողական (հնապաշտ):
 «Մեզ համար, զրոյում է նա, -նշանակալից պիտի լինի այն հանգա-
 մանքը, որ 1858 թվականից ռուսահայերի մեջ երևան եկած հրա-
 պարակախությունն ունի իր բոլոր սարք ու կարգը: Դա միա-
 կողմանի գործ չէ: Հենց առաջին օրից գործում են երկու անհրա-
 ժեշտ ծայրերը՝ ազատամիտ, առաջադիմական ուղղությունը և
 նրա դեմ կանգնած պահպանողական հնապաշտ ուղղությունը:
 Կան հարձակվողներ, կան և դիմադրողներ»¹: Լեոն չի շրջանցում
 նաև այն «Բնորոշ հանգամանքը», որ նոր ուղղությունը սովորա-
 բար մենակ է պայքարի մեջ նետվում՝ ունենալով վաղուց արդեն
 կայացած թշնամիներ: Հենց այս մեկնակետից էլ Լեոն բնութագ-
 րում է «Հյուսիսափայլի» ու «Մշակի» հակոտնյա պահպանողա-
 կան «Մեղու Հայաստանի», «Ճռաքաղ», «Մասյաց աղավնի», որոշ
 վերապահումներով՝ «Կռունկ հայոց աշխարհին» պարբերական-
 ները: Մրանցից առաջին երեքի և «Հյուսիսափայլի» հակադրու-
 թյունը Լեոն առանձնապես սրված է տեսնում կրոնի և եկեղե-
 ցուն տրված տարբեր գնահատականներում և դրանց շուրջ բա-
 խումներում: Նա այս հարցին հանգամանորեն անդրադառնում է

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 87:

Ստ. Նազարյանի «Մենդելսոն, Լեսինգ և Լավաաեր» հոդվածի՝ առթիվ, որտեղ «Հյուսիսսափայլի» խմբագիրը հստակ տարբերում էր կրոնի և ազգության գաղափարները՝ հանուն տարադավան հայերի ազգային միասնության, և քարոզում «եղբայրասիրություն, հայրենասիրություն, միաբան անձնագոհություն» հասարակաց հայրենիքի համար»:

Լեոն ընդհանուր գծերով, բայց ճշմարտացի է գնահատում հատկապես 1860-ական թթ. ազատամիտ մամուլը՝ «Հյուսիսսափայլի» համախոհ պարբերականներ համարելով Հ. Սվաճյանի «Մեղուն» և Ստ. Ոսկանի «Արևմուտքը»: Նա նկատում է, որ կրոնն ազգությունից բաժանելու սկզբունքը պաշտպանում էր նաև Ստ. Ոսկանյանը՝ Փարիզի իր «Արևմուտք» պարբերականում: Այդ սկզբունքի գործնական կիրառման վարձերը Լեոն տեսնում է նաև Կ. Պոլսի «Համագոյաց» ընկերության գործու- նեության մեջ:

Հայտնի է, որ պանդանոդականները հատկապես թշնամաբար վերաբերվեցին Նազարյանցի՝ վերոհիշյալ հոդվածում առաջ քաշած այն մտքին, որ հայոց եկեղեցին կարիք է զգում արմատական վերանայագության: Ստ. Նազարյանի պանդանոդական հակառակորդների մեջ Լեոն առանձնանշում է Հ. Չերքեզյանին, որը «Հյուսիսսափայլի» խմբագրի դեմ իր անարգ հարձակումներն իրականացնում էր «Մեղվում», «Ճոռաքաղում» և «Մաայաց աղավնիում»: Լեոն նկատում է ազատամիտների և պանդանոդականների՝ տրամագծորեն տարբեր ընկալումները ոչ միայն ազգային եկեղեցու պատմական նշանակության և գործառույթների, այլև ազգային լեզվի ու պատմության հիմնահարցերում: Արևելահայ պանդանոդականների մեջ Լեոն առավել լայնախոհ է համարում «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը, որը բանակոծիվ չէր մղում Նազարյանի դեմ՝ հարգելով նրա գիտական ու խմբագրական գործունեությունը: Եվ միայն եկեղեցականների «նորոգման» մասին վերոհիշյալ հոդվածը «նրան ստիպեց հանդես գալ Նազարյանցի դեմ»²: Իբրև հասարակական ուղղությունների մեջ կա-

¹ Տե՛ս Հյուսիսսափայլ, 1860, N 10, էջ 298-313:

² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 118:

տարված ուշագրավ իրողություն, Լեոն ուշադրություն է դարձնում դրանցում կատարված սերնդափոխությանը: Համալսարանավարտ նոր սերնդի մեջ նա հայտնվում են պահպանողականներ՝ ի դեմս վերոհիշյալ Հ. Չերքեզյանի: Մատթեոս կաթողիկոսին գրած իր գրության մեջ նա Նազարյանին մեղադրել էր լուծերականության և հայ եկեղեցին ռեֆորմի ենթարկելու մտադրության մեջ՝ այդ ռեֆորմը վերագրելով ոչ թե եկեղեցականության կրթությանն ու բարոյական վերափոխմանը (ինչին հետամտում էր իրականում Նազարյանը), այլ կյոնադավանական համակարգին: Հ. Չերքեզյանի ջանքերի և կաթողիկոսի կոնդակի հիման վրա սինոդը «Հյուսիսափայլը» դատապարտել էր վերջնական դադարի և միայն Պետերբուրգի գրաքննական կոմիտեի միջատության շնորհիվ ամսագիրը փրկվեց: Բռնության այս վտորդը Լեոն համայնում է խայտառակություն՝ արնելահայ մամուլի պատմության մեջ «եզակի և անօրինակ մի դեպք»¹: Նա նրբերանգներ է հայտնաբերում պահպանողական ուղղության գործիչների հայեցողության մեջ, որոնք հարկադրված էին մասամբ ընդառաջել նոր ժամանակների պահանջներին, Բայց սկզբունքային հարցերում շայտնակում էին ավագ սերնդի պահպանողական ընթացքը: Նկատի ունենալով Մանդինյան քահանային փոխարինած՝ Ս«եղու Հայաստանիի» նոր խմբագիր Պ. Սի- մեոնյանի «տառօրինակ համակյությունը» Նազարյանի նկատմամբ՝ Լեոն այդ վերագրում է այն բանին, որ «պահպանողական նոր սերունդը հաշտվում էր առաջադեմ ուղղության նահապետի հետ», մինչդեռ կտրականապես հակադրվում էր նույն առաջադիմականների նոր սերնդին²: Բայց բանավեճի բացակայությունը դեռևս չէր նշանակում, որ հակադրություն չկար, մանավանդ, Նազարյանը ե Միմեոնյանը համատեղ լրագրական հրապարակի վրա են եղել շատ կարճ՝ մեկ տարուց վաքր-ինչ ավելի (1863 թ. վերջ-1864 թ.): Իսկ 1860-ականի երկրորդ կեսին արնելահայ իրականության մեջ որևէ ազատամիտ պարբերական չէր հրատարակվում, որի դեմ

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 123:

² Նույն տեղում, էջ 146:

պայքարեր պահպանողական «Մեղու Հայաստանին»: Այս ուղ-
ղությունների միջև գաղափարական պայքարը պետք է սկսվեր
1872 թվականից, երբ ասպարեզում հայտնվեց ազատամիտ
«Մշակը»: Լեոն քննադատում է, միշտ «մշակական» ազատա-
մտության դիրքերից, պահպանողական «Փորձ», «Արձագանք»,
«Նոր դար» և «Մուրճ» պարբերականները: Այս տեսակետից
ուշագրավ է «Արձագանքին» տված՝ Լեոյի բնորոշումը, այն, որ
այդ պարբերականը նախապես ուներ «մի որոշ ինքնուրույն ուղ-
ղություն», թեև նրա մեջ կար նույն «մեղվական» պահպանողա-
կանությունը, և որ «Մշակի» դեմ արած նրա առարկությունները,
ի վերջո, այդ թերթը նետեցին «Մեղվի» և «Նոր դարի» գիրկը¹: Այս-
տեղ կարևոր է մեզ թվում այն հանգամանքը, որ «Արձագանքի»
նշված երկվության վերաբերյալ (մի որոշ ինքնուրույն ուղղու-
թյուն և, մյուս կողմից, մեղվականություն) լեոյական նրբամիտ
դիտողությունները հիմք դարձան խորհրդային պատմաբանների
համար՝ պահպանողական ընդհանուր հոսանքից առանձնացնե-
լու լիբերալ-պահպանողականներին՝ «Փորձ» և «Արձագանք»
պարբերականներով, որպես ինքնուրույն հոսանք:

Որքան էլ Լեոն եզակի դեր վերապահեր «Մշակին», այնու-
հանդերձ, հենց բուն Թիֆլիսի իրականության մեջ նկատում է
նրա դաշնակիցներին, որոնք այս կամ այն չափով բաժանում էին
նրա ծրագրերը և մոտեցումները: Այդ կերպ նա համառոտ գնա-
հատում է վրաց «Դրոբա» և «Տիֆլիսսկի վեստնիկ» թերթերը: Ազ-
գային լեզվի, դպրոցի, Թիֆլիսի քաղաքային վարչության, տեղա-
կան տնտեսական և այլ հարցերում «Մշակը» և «Դրոբա»-ն սա-
տարում էին միմյանց: Ավելին, նրանք համատեղ դիմակայում
էին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կավկազ» թերթի ռուսականացման
քարոզչությանը: Լեոն արժանին է հատուցում հայկական ու վրա-
ցական թերթերի «համերաշխությունն ու փոխադարձ անկեղծ
բարյացակամությանը»: Նա, սակայն, վախում է իր դատողու-

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 676:

թյունների ընթացքը, երբ դրանք հենում է 1900-ականների իրողությունների վրա. «Մեր այժմյան օրերում, - գրում է նա, - ազգայնամոլությունը այնքան կուրացրել է վրացի գործիչների մի մասը, հայերի դեմ համարյա խաչակրաց արշավանք է քարոզվում, և այդ ատելությունը հայերի դեմ վրացի ազգայնամոլները հիմնում են այն իրողության վրա, որ Վրաստանում վաշխառու են մեծ մասամբ հայերը: Մի քանի վաշխառուների պատճառով ատելություն քարոզել մի ամբողջ ազգի դեմ... այս է մեր օրերի վրացական հայրենասիրության ամենամեծ արտահայտությունը առաջավոր դասակարգի մի հայտնի շրջանում»¹: Իսկապես, «Դրոբա»-յի խմբագիր Մեսխիի մահից հետո այդ թերթն անցել էր հայատյացների ձեռքը, որի մասին ցավով էր նշում նաև Գր. Արծրունին:

Լեոն հանդես է գալիս նաև որպես արևմտահայ մամուլի պատմաբան, և այս դեպքում նրա ելակետը մեկն է՝ Կ. Պոլսի պարբերականները նա որակում է ըստ «Մշակի» հանդեպ դրանց ցուցաբերած վերաբերմունքի: Մի որոշ չավելով դա Լեոնին մղում է կանխակալության: «Կ. Պոլսում, - գրում է նա, - միայն «Մանգումեն» լրագիրն էր իրան փոքրիշատե օրինավոր պահում: Նույնիսկ «Մասիսը», որ... լուրջ և խոհեմ թերթի համբավ ուներ, պարտք համարեց ամենախիստ հարձակում գործել «Մշակի» դեմ»²: Իր գնահատականներում Լեոն բավական զգալիորեն կրում է Գր. Արծրունու մոտեցումների ազդեցությունը, որ ակնհայտորեն երևում է արևմտահայ մամուլին և Ազգային սահմանադրությանը վերաբերող հատվածներում: Առաջնորդվելով «Մշակի» խմբագրականներով ու հոդվածներով, որոնք, բնականաբար, հաճախ օրախնդիր քարոզչական բնույթ են կրում, Լեոն ևս պնդում է, որ Կ. Պոլսի հայ մամուլը, բացի «տեղային եկեղեցական հարցերից, ոչինչ չէր ճանաչում»³: Լեոն բացառապես մշակականության ազդեցությամբ է բացատրում Կ. Պոլսի «Արևելքի», այնուհետև «Հայ-

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 474:

² Նույն տեղում, էջ 529:

³ Նույն տեղում, էջ 512:

րենիքի» ուղղությունը 1880-1890-ական թթ.: Նա անգիտանում է արևմտահայ առաջադիմական կամ ազատամիտ մամուլի համազգային նպատակները, Կ. Պոլսի «նոր լրագրության» (Զոհրապի բնորոշումն է)¹ էջերում, առհասարակ նոր մտավոր շարժման համազգային դրսևորումները և ամեն ինչ վերագրում է Արծրունու և Արփիար Արփիարյանի համագործակցությանը, անշուշտ, առաջինի առաջատարությամբ: «Մոտ 12 տարի Կ. Պոլսում տիրապետող հանդիսացած մշակականությունը, - գրում է նա, - թուրքահայ մամուլի պատմության ամենագեղեցիկ էջերը դարձավ»²: Նույն ոգով Լեոն ամբողջովին համամիտ է Արծրունուն՝ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության քննադատության գործում: Այդ քննադատության մեջ, հիրավի, բավական հիմնավորված դրույթներ կան, բայց և չպետք էր անտեսել դրա թողած դրական մի քանի հետևանքները՝ նույնիսկ Արծրունու կողմից քանիցս դատապարտված ամիրայության առանձնաշնորհումների վերացումը Կ. Պոլսի և Արևմտահայաստանի իրականության մեջ, լուսավորության, դպրոցի ու մշակույթի զարգացման հնարավորությունների ընդլայնումը հայերի համար և այլն: Ասահմանադրական պայքարում, ի դեպ, զարգացման անվիճելի ընթացք ունեցավ արևմտահայ ազատամտական ուղղությունը, որը գործնականում պատրաստ էր համագործակցելու մշակականության հետ և կրելու դրա ազդեցությունը, ընդամին, լինելով ոչ թե այդ ազդեցության հետևանքը, այլ արևմտահայ 1880-ական թթ. հասունացած հասարակական ու մտավոր պահանջների: Հենց այս իրողությունների անտեսումն է պատճառը, որ Լեոն գրեթե նույնությամբ կրկնում է Արծրունու քամահրական կեցվածքը արևմտահայ, հասկանալի է, ոչ մշակական մամուլի հանդեպ:

Արևմտահայերի սահմանադրության գնահատման մեջ Լեոն, սակայն, տարբեր դիրք է գրավում արծրունիական հախուռն մերժումների համեմատությամբ՝ հետևելով բելգիացի

¹ Տե՛ս Զոհրապ Գրիգոր, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1962, էջ 317:

² Նույն տեղում, էջ 663:

իրավաբան Մ. Ռուլեն-Շեկմենի հայտնի տեսակետին, ըստ որի, թուրքերի և քրդերի բռնությունների դեմ սահմանադրությունը հայերին ընձեռում էր բողոքելու իրավունք¹: Նկատի առնելով գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի տեղեկագրերը (1872 և 1876 թթ.)՝ նա նկատում էր, թե «որքան էլ գավառների դրությունը Ազգային ժողովի առանձին ուշադրության չէր արժանանում, կար այն կարևոր հանգամանքը, որ գոնե գավառների արձագանքը դարձավ, հավաքեց հարըստահարությունների փաստերը, կազմեց գավառների տանջանքների պատմությունը»²: Այդուհանդերձ, Լեոն առաջինն է մեր պատմաբանների մեջ, որ ուշադրություն է դարձնում Ռուսաստանի և Թուրքիայի հայերի գաղափարական ընդհանրություններին, առավել ևս հասարակական ուղղությունների ընդհանրությունների վրա: Վերը տեսանք «Մշակի» և Կ. Պոլսի «Արևելքի» և ապա «Հայրենիքի» «մշակական» ուղեգծի, այսինքն՝ ազատամտական ընդհանուր ուղղության վերհանումը Լեոյի կողմից: Նույն կերպ, «Մեղու Հայաստանիի» հակադրությունը «Մշակին»՝ նա բացատրում է ոչ միայն պահպանողական թերթի խմբագրի անձնական նախասիրություններով, այլև նրա՝ մի ամբողջ հոսանքի արձագանք լինելու հանգամանքով: «Մեղվի» գաղափարները, նշում է նա, դավանում էին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև Կ. Պոլսում: Իսկ որ Լեոն իրագեկ էր Թուրքիայում հայ մամուլի կացությանը, անառարկելի է: Այսպես, 1876 թ. հալածանքների ենթարկվեցին Կ. Պոլսի հայկական «Արարատ», «Հայրենիք» և «Մեճմուսյը հավատիս» (հայատառ թուրքերեն) թերթերի խմբագիրները, որի պատճառը լավ հայտնի էր Լեոյին, և որը այդ փաստը ծառայեցնում է 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության շուրջ թուրքերի քարոզչական կեղծիքների բացահայտմանը: Այն միջոցին, նկատում է նա, երբ խմբագրվում էր օսմանյան սահմանադրությամբ հռչակված՝ մամուլի ազատությունն ապահովող օրենքը, «երեք հայ խմբագիրներ բանտարկվեցին, ծեծի ենթարկվեցին այն

¹ St'u Положение армян в Турции, до вмешательства держав в 1895 году, М., 1896, с. 23.

² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 512:

պատճառով, որ համարձակվել էին տպագրել Տրապիզոնի Շանա հայաբնակ գյուղում տեղի ունեցած հարստահարությունները»¹:

Գրեթե միշտ և հետևողականորեն Լեոն պարբերական հրատարակությունները բնութագրում է մի որոշակի չափանիշով՝ դրանց հասարակական ուղղության, գաղափարների և վերջիններիս հաստատման համար սկզբունքային գործելակերպի չափանիշով: Անձնական հատկանիշները (խմբագիրների, գլխավոր աշխատակիցների և այլն), որքան էլ Լեոն դրանք հաշվի առնի այս կամ այն պարբերականի ընթացքը գնահատելու համար, նա դիտարկում է մամուլի հասարակական արժեքի կամ ուղեգծի հետ ունեցած միասնության մեջ, որոնք միմյանց ոչ թե հակասում են, այլ, ի վերջո, լրացնում: Եվ այս մոտեցման շնորհիվ Լեոն նաև առաջինը եղավ մեզանում, որ մամուլի պատմությունը դարձրեց գիտություն՝ հակառակ մինչ այդ մամուլում շրջանառվող նկարագրական կամ զուտ մատենագիտական բնույթի համապատասխան աշխատությունների: Այնուհետև, Լեոն սկիզբ էր դնում հայ մամուլի՝ լինի արևելահայ, թե արևմտահայ, ուսումնասիրության մեջ համազգային ընդհանրական չափանիշներ կիրառելու մեթոդին: 1850-1890-ական թթ. հայ մամուլը նա բնութագրում է հասարակական հոսանքների հետ միասնաբար՝ ճանաչելով և սահմանելով հասարակական երկու հոսանքներ՝ պահպանողականություն և ազատամտություն, ոյանք իրենց քայքայությունն իրականացնում էին սեփական ուղղությունն արտահայտող պարբերական հրատարակությունների միջոցով: Սրանում է, կարծում ենք, հայ մամուլի ուսումնասիրության անդաստանում Լեոյի ներդրած խոշոր վաստակը, որի գիտականությունն ու կենսունակությունն այսօր էլ չի կորցրել իր որակները, ավելի քան մեկ դար անց՝ հայ մամուլի մի ամբողջ ժամանակաշրջանի պատմությունը համակողմանիորեն վերարտադրող իր «Ատեփանոս Նազարյանց» և «Գրիգոր Արծրունի» աշխատություններում:

¹ Նույն տեղում, էջ 538-539: Տե՛ս նաև Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ կեսարիո, Կ. Փ., Կահիրե, 1937, էջ 2039-2040:

АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН
ИИ НАН РА

ЛЕО КАК ИСТОРИК АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИКИ

РЕЗЮМЕ

Лео является одним из опытных исследователей истории армянской периодики. Являясь одним из первых исследователей в этой области (в современном понимании), Лео разработал концептуальный подход к исследуемому материалу.

В своих работах, посвященных как восточноармянской, так и западноармянской периодике, Лео положил начало методу обобщающих критериев. Армянскую периодику 1850-1890-х годов он охарактеризовал сквозь призму общественных течений, выделив два течения – консервативное и либеральное, осуществлявших свою пропаганду посредством периодических изданий. В этом и заключается выдающаяся заслуга Лео как исследователя истории армянской периодики, весомая часть изысканий которого нашла отражение в работах “Степанос Назарянц” и “Григор Арцруни”.

ALBERT KHARATYAN
IH NAS RA

LEO AS A HISTORIAN OF ARMENIAN PERIODICALS

SUMMARY

Leo is one of the most experienced researches of the history of Armenian periodicals. Being one of the first researchers of this field (in the modern sense), he developed a conceptual approach to the material under study.

In his works dedicated both to Eastern and Western Armenian periodicals, Leo laid the foundation for the method of generalizing criteria. He characterized the Armenian periodicals of the 1850-1890s through the prism of public course, separating two courses-conservative and liberal, realizing his propaganda by means of periodicals. This is the merit of Leo as the investigator of the history of Armenian periodicals, the fundamental part of whose research found their reflection in the works “Stepanos Nazaryants” and “Grigor Artsruni”.